

Winst uit verlies?

Lezing Jan van der Wal voor de NPV op 11 november 2006

Een prikkelend thema

De NPV heeft een riskant thema gekozen voor deze bijeenkomst. Weliswaar staat er bescheiden een vraagteken achter 'Winst uit verlies?', maar direct daaronder staat dan toch maar rechttoe rechtaan een opstelling van verlies en winst. Als je die voor je ziet kan de gedachte opkomen dat hier wel heel grote stappen worden gezet. Komt winst zonder meer uit verlies voort? Ja, is verlies uit winst geen innerlijke tegenspraak? Deze presentatie van het thema roept beslist op tot nadenken en tot nieuwsgierigheid. En dat is precies de bedoeling van een uitnodiging.

Opmerkingen vooraf

Intussen zal ieder beseffen dat er tussen de debet- en de creditzijde heel veel kan liggen aan verdriet en worstelingen om gemis te aanvaarden en een plaats te geven, voordat er ruimte komt voor positieve ontwikkelingen. Daar zullen we oog voor moeten hebben bij het behandelen van dit onderwerp.

Er is nog een opmerking die ik vooraf moet maken. De onderwerpkeuze is zodanig dat het niet gaat om één specifiek verlies, maar om zeer uiteenlopende vormen daarvan. Dat kunnen concrete verliesgebeurtenissen zijn, zoals van je baan, het ontstaan van invaliditeit, het uitgaan van een verkering, een echtscheiding en het verlies van een geliefde door de dood. Het kan ook gaan om verlies van minder tastbare en toch zeer wezenlijke zaken zoals een ideaal, vrijheid, of om teleurstellingen vanwege verwachtingen die niet uitkomen.

Aanvankelijk dacht ik er aan me te concentreren op het verlies van een geliefde, om te voorkomen dat we in algemeenheden zouden vervallen. Bij nader inzien heb ik er toch voor gekozen om me te houden aan het aangereikte thema. Het mooie daarvan is namelijk dat het je brengt bij grondthema's van verliesverwerking. Van daaruit kun je lijnen trekken naar meer bepaalde uiteenlopende situaties. Welbeschouwd zijn alle situaties van leed ook als verlieservaringen te duiden. Of het nu gaat om tijdelijk of blijvend verlies van gezondheid, vrijheid, middelen, maatschappelijke positie, idealen of geliefden, ze creëren allemaal verdriet en leed.

Wel is het goed om elkaar vooraf voor te houden dat het gevaar van abstract theoretiseren dreigt als je zo in het algemeen spreekt. Van den Brink (1997, pag. 10) zegt terecht: "En hebben die theorieën niet voornamelijk tot gevolg dat wij onze gemoedsrust terugkrijgen – het lijden 'klopt' immers weer, we hoeven ons er niet meer door te laten verbijsteren. Het gevolg daarvan kan weer zijn, dat we minder bewogen raken met de slachtoffers van het lijden". Dat kan de bedoeling uiteraard niet zijn. Daarom zal ik af en toe wat voorbeelden gebruiken. En wellicht dat u voor u zelf kunt proberen om intussen de vertaalslag te maken naar persoonlijke verliesomstandigheden die u kent, hetzij bij uzelf of bij uw naasten. Mogelijk geeft dat aanleiding tot een verdiepend gesprek met elkaar aansluitend op deze inleiding.

Er is nog een laatste keuze die ik vooraf wil verantwoorden. Dat is die voor het accentueren van de geestelijke dimensie van verliesverwerking. Ik heb dat gedaan omdat de schets die ik vooraf ontving daar nadrukkelijk om vroeg. Ik ben ook blij mee, omdat deze geestelijke dimensie in onze tijd sterk wordt veronachtzaamd ten gunste van de meer sociale, psychologische en fysieke aspecten van verwerking. Niet dat die zonder waarde zouden zijn, integendeel. Maar als het daarbij blijft, kan er geen sprake zijn van echt blijvende winst.

Tot zover deze inleidende opmerkingen.

Psychologie van verliesverwerking

Vervolgens wil ik beknopt iets zeggen over de psychologie van verliesverwerking. Dat is nodig om de reacties op een verlies te kunnen herkennen, te kunnen duiden en daar rekening mee te houden in onze omgang met iemand die daarmee te maken krijgt.

Schok

Als een verlies onverwacht komt, zien we vaak geschoktheid. Iemand is verdoofd door de klap en de werkelijkheid dringt niet echt door. Op zo'n moment kun je niet goed contact krijgen met het slachtoffer. Maar ook als de werkelijkheid zich onontkoombaar aandient, wil dat nog niet zeggen dat je die ook in zijn volle hevigheid en met al zijn gevolgen onder ogen kunt zien. Niet zelden weren we dat af, omdat het ons overweldigt. Mensen kunnen boos worden, of de werkelijkheid ontkennen. Wie in zo'n toestand verkeert, kan niet open staan voor troost en bemoediging. Denk aan Rachel, die staat voor de moeders van de vermoorde kinderen van Bethlehem, waarvan Jeremia profeteert dat ze weigerde getroost te worden (Jer. 31;15), of aan Ps. 77:3, waar de dichter eveneens zegt dat hij niet getroost wil worden. In beide gevallen is er nog zoveel verbijstering, dat er geen ruimte is voor troost. Daarvoor is pas plaats, als het gemis onder ogen wordt gezien. Alleen waar het gemis wordt beleefd, is er verdriet. En alleen waar verdriet is, is er plaats voor troost. Dat kan korte of langere tijd duren. Bij de een minuten, bij een ander dagen en bij weer een ander jaren. Hoe complexer de situatie, hoe moeilijker dit verloopt. Het is ook geen lineair proces. Het is met andere woorden, geen weg die in een rechte lijn verloopt. Integendeel, voor wie de weg van verliesverwerking moet gaan, kan het een doolhof lijken. Het ene moment denk je dat je sterker wordt en het volgende ogenblik kunnen de emoties je overspoelen. Goede en kwade dagen en periodes kunnen elkaar onvoorspelbaar afwisselen.

Herbeleving en vermijding

Een bekend patroon is dat van de afwisseling tussen herbeleving en vermijding. Bij herbelevingen komen de gedachten aan het verlies, met alle emoties op je af. Bij vermijding sluit je je bewust af voor herinneringen en alles wat daarmee te maken heeft. "Soms leg ik mijn foto bewust ondersteboven neer, anders wordt het me teveel" zei een weduwe eens tegen me. Dat patroon van herbeleving en vermijding kan vermoeiend en verontrustend zijn voor iemand die ermee te maken heeft, maar op zich behoeven we ons daar geen zorgen over te maken. Het is een normaal proces. Het wordt pas zorgelijk als men blijft steken in de vermijding of de herbeleving en als de hevigheid daarvan ook na langere tijd niet afneemt. Als het goed is, maakt de verdoving plaats voor het onder ogen zien, het onder ogen zien gaat over in het besef van de gevolgen, hoe moeilijk ook en het besef wordt tot aanvaarden van het verlies. Dit weer met de aantekening dat dit een proces is van stappen voor- en achteruit.

Aanvaarding

Aanvaarden is de moeilijkste opgave, zeker als je een geliefde moet missen met wie je je met alle vezels van je bestaan verbonden wist. Iemand te moeten missen en het niet te kunnen. Daar zijn geen woorden voor. Door het aanvaarden, kan het verlies een plaats krijgen in het leven. Kom je bij die plaats, dan komen vaak alle gedachten en emoties weer boven die ermee verbonden zijn, maar je bent wel in staat om het op die plaats te laten, zodat je niet voortdurend erdoor wordt overspoeld. En je kunt er van leren. Vaak zie je dat mensen andere dingen belangrijk gaan vinden, zoals tijd doorbrengen met hun gezin, elkaar meer waarderen en dat ook tonen en dankbaar kunnen zijn voor de ogenschijnlijk kleine dingen. Dan begint er al iets te komen van winst uit verlies. Maar dan zijn we soms al een heel eind verder in het proces en daar beginnen we niet mee.

De vraag naar de zin

Apart noem ik de vraag naar de zin in verliesverwerking. Dat aspect brengt ons bij het eigenlijke thema, waar ik verderop in deze lezing uitgebreider over wil spreken. De aandacht voor lichamelijke, psychische, sociale en praktische aspecten van verliesverwerking is

zonder meer terecht. Tegelijk moet je vaststellen dat als de verwerking zich daartoe beperkt, de winst beperkt blijft. Zeker, dankbare en troostrijke herinneringen kunnen meegaan. Waardevolle inzichten en lessen kun je opdoen en met en ten nutte van anderen worden gedeeld. Maar onze kwetsbaarheid en vergankelijkheid worden door een verlieservaring blootgelegd. Dat kan een aangrijpende ontdekking zijn, waarvan de impact verder gaat dan de dingen van het hier en nu. Dan gaat het ook over de zin van mijn leven en dat van mijn geliefden.

Veel mensen leven bij de gratie van wat in de psychologie wel 'gezonde illusies' worden genoemd, namelijk de illusie dat we beter en minder kwetsbaar zijn dan anderen. We weten wel dat het anders is, maar echt leven met dat besef is iets anders. Een ingrijpende verlieservaring, wat die concreet ook inhoudt, slaat die illusies aan scherven. De wereld kan een bedreigend oord worden, waarin het kwaad je zomaar kan treffen en waarbij de zin ervan geheel zoek is. De vraag naar de zin wordt vaak verwoord in de vraag naar het waarom, zoals: "Waarom moest juist deze jongen om het leven komen, terwijl er nog zoveel misdadigers gezond rond lopen?" "Waarom moet mij dit overkomen, ik heb nog nooit iemand kwaad gedaan?" We beluisteren hierin verschillende accenten. Bij de een richt de vraag zich op degene of hetgeen verloren ging. Bij de ander spitst de vraag zich toe op degene die dit overkwam. We proeven een diep verdriet, gemis van houvast, maar ook boosheid en opstand.

De vraag naar het waarom is een moeilijke vraag. In een evolutionistisch wereldbeeld en dat is toch het overheersende denken in onze westerse samenleving, wordt elke zin in het leed ontkend. Freud vond vragen naar de zin een blijk van kinderlijk, neurotisch gedrag. Een moeder van een overleden kind, die intens bezig was met de zinvraag zei me eens: "*Daar kun je met niemand over praten, wie heeft daar nu een antwoord op? Die vragen, dat zijn doodlopende wegen, je krijgt er geen antwoord op.*" (Van der Wal, 1988, pag. 100). Mensen worden daarom opgeroepen om de moed te hebben die zinledigheid te erkennen. Velen kunnen dat echter niet. In mijn onderzoek onder rouwenden kwam ik verrassend veel moderne mensen tegen, ook hoog opgeleiden, die contact zochten met hun overledenen in hun weigering om zich bij het einde van hun geliefde neer te leggen. Wij zijn niet geschapen voor het tijdelijke alleen en als wij een dierbare verliezen kunnen we ze niet rationeel afschrijven. Maar dat is voor een christen anders, zal iemand zeggen. Dat is ook zo. Maar daarmee is het niet meteen gemakkelijker geworden. Ds. F. Troost zegt ergens dat hij het antwoord op de waarom vraag niet eens wil weten (1993, pag. 173). Toch kan ik het daar niet zonder meer mee eens zijn. We komen de waarom-vraag ook in de Psalmen tegen en Jezus Zelf stelt de vraag naar het waarom.

Achter de waarom vraag gaat vaak een ontredderd leven schuil. In de waarom vraag komen we bij de geestelijke frontlinie van al die kleinere en grotere worstelingen in het dagelijkse leedgevecht. De moeite met aanvaarden wordt toegespitst op de strijd die er kan zijn om aanvaarding-uit-Gods-vaderhand, zoals Zondag 10 van de H.C. belijdt.

In concrete situaties vraagt dit niet om een theologische beschouwing, of een rechtzinnig debat over God en het lijden. Voor een slachtoffer is allereerst eerlijkheid nodig tegenover God en zichzelf. De illusies zijn voorbij, de harde werkelijkheid is onontkoombaar. Dat vraagt ook om waarheid van binnen, voor jezelf en voor Gods aangezicht. Dat kan alleen goed gaan in de weg van de omgang met God en Zijn Woord in het gebed. Hoe sterk wij ook waren (met de gaven die God gaf), hoeveel steun anderen ons ook boden (doordat God ze op onze weg bracht), ook daarvan geldt dat die vergankelijk zijn. Alleen Gods Woord en werk blijven in eeuwigheid. In en over de dood heen reikt Zijn macht. Jezus Christus is immers gestorven en opgestaan (1 Kor. 15:19-20). In een ontbindende verlieservaring, mag met Hem een verbondenheid worden ervaren die veel sterker is. Loslaten van degene die of hetgeen dat verloren ging wordt dan overgave, want het krijgt een adres. Ook al worden niet alle vragen beantwoord. En aanvaarding van het gemis is niet slechts acceptatie, maar ook

een open staan voor Gods roeping in nieuwe omstandigheden waarin we worden geplaatst. Dat is wel een voorwaarde, wil er uit verlies blijvende winst worden geboren.

De worsteling om het eens te worden met God

Hiervoor is geloof nodig, met name ook in het feit dat God een doel heeft met de verliezen die ons treffen. Ik noemde in dit verband Zondag 10, waarin wordt beleden dat God zegen geeft, maar ook al het kwaad dat zijn kinderen treft. Het is markant dat daarin God als Vader wordt getypeerd. En in Zondag 9 staat dat God het kwade dat zijn kinderen treft, "ten beste keren wil." De Zwitserse reformator Bullinger, die zelf ook met veel verliezen in zijn leven werd geconfronteerd, schreef eens een preek over dat thema. In de inleiding daarop schrijft Van der Pol (1993): "*Dan volgt het slot (van de preek) het gebed van de Heiland in de Hof van Gethsémané: 'Uw wil geschiede'. Bullinger weet dat de beproefde gelovigen Gods wil niet uit zichzelf beamen. Gehoorzaamheid in tegenspoed bereiken we slechts in de weg van biddend vragen. Alle aandacht richt zich daarom tenslotte op Christus in de hof, worstelend om overgave. Ziende op onze biddende zaligmaker, komen we tot overgave. We gaan achter Hem aan, om moedig het kruis te kunnen dragen*" (pag. 39). In deze houding ligt de sleutel om toegang te krijgen tot het geheim van de troost die God wil geven temidden van soms zeer ingrijpende verliezen.

Gods 'opdat'

Welk doel kan God dan met het leed hebben? De bijbel houdt ons veel mogelijke antwoorden voor. Daar mogen we met elkaar over spreken en biddend over nadenken. Hoe de Heere dat wil toepassen in concrete situaties, is niet aan ons. Dat wil Hij wel openbaren door Zijn Heilige Geest, die daarvoor allereerst Het Woord en daarbij ook de omstandigheden van ons leven wil gebruiken. Met dat in het achterhoofd noem ik u enkele mogelijkheden vanuit Gods Woord. Ik ben daarop gekomen door eenvoudig in de Bijbel een verband te zoeken tussen allerlei situaties van verlies en leed en het woordje 'opdat'. Dat woordje 'opdat' verwijst naar een zinvol doel, naar Gods bedoelingen. Dit brengt ons bij de volgende bedoelingen, waar ik kort iets over wil zeggen: verheerlijking van God, loutering van de christen, straf, opbouw van de gelovige en andere christenen, en verheerlijking van de christen met Christus.

Verheerlijking van God

Als Jezus en zijn discipelen door Jeruzalem lopen, passeren ze een blindgeborene (Joh. 9). De discipelen worden door het leed getroffen. En zo komt de vraag bij hen op: "*Rabbi, wie heeft er gezondigd, deze, of zijn ouders, dat hij blind zou geboren worden?*" (vs 2). De discipelen zoeken naar verklaringen. Al kunnen ze het dan niet oplossen, als ze het maar kunnen begrijpen, dan hebben ze er tenminste toch enigszins grip op. Jezus antwoordt: "*Noch deze heeft gezondigd, noch zijn ouders, maar dit is geschied, opdat de werken Gods in hem openbaar worden.*" (vs 3). Ons leed kan dienen om Gods macht en liefde te laten overwinnen over de gevolgen van de zonde en dat zichtbaar te laten worden voor anderen. God verheerlijkt Zich zo in ons leven. Er gaat een krachtige prediking van uit, die oproept tot geloof (Joh. 11:42), maar bij ongeloof tot oordeel is (Joh. 9:39).

Loutering

In 2 Kor. 12:7 komen we een andere bedoeling van lijden tegen. Paulus schrijft daar: "*En opdat ik mij door de uitnemendheid der openbaringen niet zou verheffen, zo is mij gegeven een scherpe doorn in het vlees, namelijk een engel des satans, dat hij mij met vuisten slaan zou, opdat ik mij niet zou verheffen.*" Satan zoekt het kwade, maar God keert het ten goede voor Paulus: "*opdat ik mij niet zou verheffen.*" Wat hier voor Paulus geldt, wordt doorgetrokken naar Gods kinderen in het algemeen in Hebr. 12, waar het gaat over de kastijding die God als Vader uit liefde aan Zijn kinderen geeft. "*Want die de Heere liefheeft, kastijdt Hij, en Hij geselt een iegelijken zoon dien Hij aanneemt. (..) Want genen hebben ons wel voor een korte tijd, naar dat het hun goed dacht, gekastijd; maar Deze kastijdt ons tot*

ons nut, opdat wij Zijner heiligheid zouden deelachtig worden (vs 6 en 10). White (1982a, pag. 131-132) wijst er op dat het woord kastijding (of tuchtiging) niet als straf of vergelding moet worden uitgelegd. Het gaat veel meer om disciplineren, opvoeden, trainen, al gaat ook dat niet zonder (grote) moeite, pijn en verdriet. Dezelfde gedachte is ook aanwezig in 1 Petr. 1:6 en 7: *"In welke gij u verheugt, nu een weinig tijd (zo het nodig is) bedroefd zijnde door menigerlei verzoeking; Opdat de beproeving uws geloofs, die veel kostelijker is dan des gouds, hetwelk vergaat en door het vuur beproefd wordt, bevonden worde te zijn tot lof en eer, en heerlijkheid in de openbaring van Jezus Christus."*

In deze gedeelten gaat het over leed dat God gebruikt om ons als persoon zo te vormen, dat wij tot Zijn eer leven. Ons karakter is hierbij voluit betrokken. Paulus had het blijkbaar nodig om nederig te blijven. Iemand anders moet zijn drift onder controle krijgen, een ander wordt gekastijd in het streven naar rijkdom en bezit. Weer een ander moet leren om eerlijk te zijn. Of God tuchtigt een kind van Hem opdat hij of zij niet heerszuchtig zou zijn. Zo kan een ieder in tegenslagen Gods persoonlijke aandacht voor hem of haar opmerken in het leren beheersen van moeilijke karaktereigenschappen en bekering van verkeerde gewoonten. Ton (1983; pag. 18 -19) wijst in dit verband op de tempelbouw, welk beeld ook door Petrus wordt gebruikt (1 Petr. 2: 1-5). De stenen voor de tempel werden ter plaatse op maat gemaakt, zodat ze later direct ingevoegd zouden kunnen worden. Zo worden ook Gods kinderen geschikt gemaakt, zodat ze straks als levende stenen in Gods gebouw pasklaar ingevoegd kunnen worden. Dat betekent wel dat ze tijdens hun leven als het ware in de steengroeve verkeren. Soms zijn harde slagen nodig om ze zo te vormen als goed voor hen is.

Bestrafing

In het verlengde van het voorgaande komt een derde bijbels antwoord op naar de vraag naar het doel, namelijk om ons te straffen. Daarbij moet wel worden opgemerkt dat God vooraf waarschuwt. Jer. 36:3: *"Misschien zullen die van het huis van Juda horen al het kwaad, dat Ik hun gedenk te doen, opdat zij zich bekeren een iegelijk van zijn boze weg, en Ik hun ongerechtigheid en hun zonde vergeef"* Voorts is dit straffen ingehouden en heeft het een herstellende functie. We zien dat bij voorbeeld bij de profeten, waar Gods straffen blijven binnen de sfeer van het verbond. Jer. 6:8: *"Laat u tuchtigen, Jeruzalem, opdat Mijn ziel niet van u afgetrokken worde, opdat ik u niet stelle tot een woestheid, tot een onbewoond land."* Zelfs als de oordelen voltrokken worden, blijft ook daarin nog een positieve, herstellende bedoeling doorklinken. Ezech. 12:16 spreekt daarvan: *"Doch Ik zal van hen weinige lieden doen overblijven van het zwaard, van de honger en de pest; opdat zij al hun gruwelen vertellen onder de heidenen, waarheen zij komen zullen, en zij zullen weten dat Ik de HEERE ben."* Hier wordt de naam van de verbondsgod gebruikt. Daarin ligt besloten dat God de relatie met Zijn volk blijft erkennen en daar niet vanaf wil. En later wordt verzoening beloofd (H. 16:60-63). Gods straf over Zijn volk is geen afrekening.

Opbouw

Loutering en straf zien op het afbreken van de oude mens. Hij sterft aan de zonde (zie Rom. 6:6 en Gal. 2:20). Dat is negatief gesteld. Positief gaat het tegelijkertijd om het groeien van de nieuwe mens. Ook dat doel zien we in verband met het 'opdat' van het lijden. Rijk is hier Rom. 6 t/m 8. Ik citeer H. 6:4: *"Wij zijn dan met Hem begraven door de doop in de dood, opdat, gelijkerwijs Christus uit de doden opgewekt is tot de heerlijkheid des Vaders, alsoo ook wij in nieuwigheid des levens wandelen zouden."* Zie voorts Hebr. 12 en ook 2 Kor. 4. Daaruit hier slechts vs 10 en 11: *"Altijd de doding van de Heere Jezus in het lichaam omdragende, opdat ook het leven van Jezus in ons lichaam zou geopenbaard worden. Want wij, die leven, worden altijd in de dood overgegeven om Jezus' wil; opdat ook het leven van Jezus in ons sterfelijik vlees zou geopenbaard worden."* (zie vs 8-9 en 16-18). In dit alles wordt de christen geheel op Christus geworpen: *"Ja wij hadden al zelf in onszelf het vonnis des doods, opdat wij niet op onszelf vertrouwen zouden, maar op God die de doden verwekt;"* (2 Kor. 1 :9). Daaruit is te verklaren dat Gods weg ten diepste geen weg van verdriet en bederf, maar van

vreugde en bloei is: *"Acht het voor grote vreugde, mijn broeders, wanneer gij in velerlei verzoeken valt; Wetende dat de beproeving van uw geloof lijdzaamheid werkt. Doch de lijdzaamheid hebbe een volmaakt werk, opdat gij moogt volmaakt zijn en geheel oprecht, in geen ding gebrekkelijk."* (Jac. 1:2-4).

Opbouw van andere christenen

Ons gezichtspunt hier is Gods bedoelingen voor de christen. Maar dit mag niet individualistisch worden opgevat, alsof het alleen om die ene gelovige gaat. Daarin zijn ook anderen betrokken (1 Kor. 4: 15): *"Want al deze dingen (Paulus doelt daarmee op zijn verdrukkingen, zoals genoemd in vs 8-12) zijn om uwentwil, opdat de vermenigvuldigde genade, door de dankzegging van velen, overvloedig worde ter heerlijkheid Gods."* Ook Joh. 11: 15, waar het gaat over de opwekking van Lazarus, wijst daarop: *"En ik ben blij om uwentwil, dat ik daar niet geweest ben, opdat gij geloven moogt;"* (vs 15). De dood (die de grootste verdrukking is) van Lazarus, werd opgenomen in Gods plan. Het ging niet alleen om de opwekking van Lazarus, maar het was God er ook om te doen dat anderen daardoor in Jezus zouden geloven als Zijn Zoon, de beloofde Messias.

Verheerlijking van de christen met Christus

Een nog hoger doel moet tenslotte worden genoemd, namelijk de verheerlijking met Christus. Rom. 8: 17b: *"zo wij anders met Hem lijden, opdat wij ook met Hem verheerlijkt worden."* 1 Petr. 4: 13: *"Maar gelijk gij gemeenschap hebt aan het lijden van Christus, also verlijdt u; opdat gij ook in de openbaring Zijner heerlijkheid u moogt verblijden en verheugen."* Zo wordt een christen met Christus verenigd en beleeft hij gemeenschap met Hem. Daardoor leert de christen om naar de eeuwigheid te verlangen en af te zien van de aardse, vergankelijke dingen. Verlies en gemis zijn in beginsel dus niet zinloos. Gods 'opdat' biedt een veelbelovend perspectief.

Begrijpen of vertrouwen?

Kunnen we nu altijd weten wie of wat in een bepaalde situatie aanwijsbaar is als oorzaak en waarom God leed over ons laat komen? Vaak niet direct of slechts ten dele. Gods bedoelingen in het algemeen zijn wel duidelijk. God wordt er door verheerlijkt en het is voor een christen uiteindelijk ten goede. Maar dat wil lang niet altijd zeggen dat duidelijk is waarom God ons leven zo leidt en niet anders. Zo blijven Gods motieven om de duivel Job te laten verdrukken verborgen. Dat vraagt van een christen meer vertrouwen dan begrijpen. Gods bijzondere bedoelingen zijn niet altijd direct duidelijk voor ons. Zeker, er kunnen wel aanwijsbare oorzaken zijn. Als we lijden onder het aanwijsbare onrecht van een ander, dan is die oorzaak duidelijk. Maar ook dan is onze reactie daarop mede van invloed op de effecten daarvan. Gaan we wraak te nemen en komen we daardoor in nog veel ernstiger problemen? Of ontkennen we wat er is gebeurd, zodat we vervreemd raken van onszelf en daardoor ook van onze omgeving? Of trachten we, hoe aangevochten en schaamtevol dat misschien ook schijnt, eerlijk te zijn voor de Heere, voor onszelf en onze naasten? Daar ligt de volgende belangrijke vraag: hoe we reageren op het kwaad dat ons treft.

Houding en handelen

Welke houding heeft de christen tegenover het lijden aan te nemen? Wat staat hem metterdaad te doen? In de beantwoording hiervan gaat het eerst over de volharding. Daarna komen we op bidden, hopen op God, zoeken en dienen van anderen.

Lijdzaamheid

Lijdzaamheid wijst op een houding waarbij de christen het allereerst van de Heere verwacht. Dat geeft nieuwe kracht. Ps. 27: 14: *"Wacht op de HEERE, zijt sterk, en Hij zal uw hart versterken; ja wacht op de HEERE."* (zie ook Jes. 40:31). Dit wachten is vol hoop en ingespannen uitzien. Het gaat om het vermogen om het uit te houden temidden van de verdrukkingen en verzoeken. Lijdzaamheid is dan hetzelfde als volharding. Dat vergt de

grootst mogelijke inzet. *"Want alle krachten van het geloof, de liefde en de hoop moeten gebruikt worden om dit gevecht tegen de verzoeking en de afval te winnen."* (Pop; 1964, pag. 534). Deze inspanning heeft allereerst een geestelijk karakter. Het doel is om op Christus te zien, de goede strijd te strijden en Hem na te volgen. Het gaat niet primair om herstel van gezondheid, ongedaan maken van onrecht of oplossing van problemen, al kan dat er wel in worden meegenomen, zoals we nog zullen zien.

Lijdzaamheid heeft zowel een passieve, als een actieve betekenis. Passief in de aanvaarding van het lijden. Actief in het met alle middelen en gaven volharden in het geloof. De christen mag daarin zien op Jezus, die voor de vreugde die Hij in het vooruitzicht had, het kruis heeft verdragen en de schande veracht, en nu is gezeten aan Gods rechterhand (Hebr. 12:1-3). De lijdzaamheid neemt door de verdrukking toe in plaats van af. Rom. 5:3: *"En niet alleen dit, maar wij roemen ook in de verdrukkingen; wetende dat de verdrukking lijdzaamheid werkt."* Zo is het ook in het natuurlijke. Je wordt gevormd en geoefend in de praktijk, niet door aan de kant te blijven zitten. Door de strijd te ontlopen verslap je en verlies je de moed.

Bidden

In het gebed als reactie van de christen op tegenslag en leed, is eveneens een passieve en actieve trek te onderscheiden. Passief om het lijden te mogen aanvaarden, actief om de verantwoordelijkheden waar te mogen maken. Dat zien we ook bij Jezus. Gewezen werd reeds op Zijn gebed in de Hof van Gethsémané: *"doch niet gelijk Ik wil, maar gelijk Gij wilt."* (Matth. 26:36-46). Biddend nam Hij de drinkbeker van het lijden aan uit de hand van Zijn Vader. Alleen door het gebed kon Hij de weg van lijden aanvaarden (zie ook Hebr. 5:7,8). Hoewel het lijden van Christus van andere (plaatsbepalende) aard is dan het lijden van de gelovigen, mag worden gesteld dat deze aanvaardende houding in het gebed ons als voorbeeld dient.

Er is tevens de vraag wat ons te doen staat. Ook die weg gaat de christen eerst biddend. Daarin ligt overigens geen beperking: Fil. 4:6: *"Weest in geen ding bezorgd; maar laat uw begeerten in alles, door bidden en smeken, met dankzegging bekend worden bij God."* En 1 Petr. 5:7: *"Werpt al uw bekommernis op Hem, want Hij zorgt voor u."* Uit beide teksten blijkt hetzelfde: we mogen al onze zorgen en noden, zo nodig met kracht ('werpt'), bij de Heere brengen. We mogen dus bidden om heel gewone zaken, zoals gepast werk, inzicht om een bepaald besluit te nemen, zegen op ons werk, om gezondheid en geld dat we nodig hebben om ons gezin te kunnen onderhouden. Hier zit iets relativerends in. Het bij Hem in vertrouwen brengen volstaat, we mogen Hem niet dwingen. Wie op Hem vertrouwt weet immers dat onze noden in geen betere handen kunnen zijn dan de Zijne. Daar gaat een grote rust en ontspanning van uit!

Aanhoudend bidden en lijdzaamheid zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. In verband met tegenslag en lijden wordt opgeroepen om te volharden in het gebed (Luc. 18:1-8; Hand. 12:5). Heel concreet mag gebeden worden voor uitredding uit allerhande tegenslag. Alleen al in de Psalmen vinden we vele voorbeelden daarvan (bijv. Ps. 116). Ook om een wonder mag worden gebeden (zie bijv. Ef. 3:20). Er zijn er ook nu die kunnen getuigen van wonderlijke uitredingen en genezingen op het gebed, misschien wel meer dan we geneigd zijn te denken. Het wonder kan bestaan uit uitredding. Het is wellicht een nog groter wonder als we tegen de verdrukking in op God mogen blijven hopen.

Anderen zoeken en dienen

Leed vereenzaamt. Wie met eigen zwakheid wordt geconfronteerd voelt zich kwetsbaar. En wie kwetsbaar is neemt afstand. Gelukkig als er de kring is van familie en vrienden, waar deze mensen een plaats vinden om te herstellen. Maar dat is lang niet altijd zo en dan dreigt het isolement. Isolement en onbegrepen zijn maken het leed vaak dubbel zo erg. Er ligt een

grote verantwoordelijkheid bij de omgeving en de christelijke gemeente om isolement vanwege verlies en leed te voorkomen of dat te doorbreken.

Maar hier gaat het over de vraag wat een christen die met leed wordt geconfronteerd, zelf kan doen. Wat men niet moet doen is stappen in de valkuil van het slachtofferschap. Dat wil zeggen dat men zich hulpeloos opstelt en verantwoordelijkheden verwaarloost, terwijl men anders kan. Het leed wordt dan gebruikt als alibi voor het ontlopen van eigen verantwoordelijkheid. Elk appèl om zelf actief te worden, of om anderen te helpen, wordt afgewezen als blijk van onbegrip en gebrek aan meeleven. En als anderen hun zorg en liefde tonen, wordt daar nauwelijks positief gebruik van gemaakt. Zorg en aandacht lijken bij deze mensen in een bodemloze put te verdwijnen. Het is de reactie van het zelfmedelijden, die anderen van zich vervreemdt. Ik stel het enigszins zwart-wit om duidelijk te zijn.

Een christen, ook die tegenslagen te verduren heeft, doet er goed aan anderen op te zoeken. Hij kan dat slechts met grote schade voor zichzelf nalaten. Anderen opzoeken lijkt zo voor de hand te liggen, maar het vraagt inspanning en moed om met je zwakheid voor de dag te komen. De kans op teleurstellingen is immers maar al te reëel. Zeker, het kan erg moeilijk te zijn om het gesprek te openen, maar eenmaal op gang gekomen, kan het vertroostend en versterkend zijn. Iemand die er niet over praat schept een sfeer van ongemakkelijkheid en afstand. Dat kan op den duur tot grote problemen leiden. Wat is bij voorbeeld bezoek moeilijk als iemand geheel in zichzelf is gekeerd.

Het gaat me hierbij niet zozeer om het vragen van hulp bij het oplossen van problemen, maar eenvoudig om het zoeken van contact om de nood met een naaste te delen. De verwachting dat de naaste gemis op zal kunnen lossen is in veel gevallen niet terecht. Het is zaak dat goed voor ogen te houden, om teleurstellingen te voorkomen. Bijbels gesproken ligt het accent ook niet op oplossen en beheersen. In de bijbel gaat het voor alles om meeleven en meedragen. Dat is het voornaamste. Denk slechts aan Matth. 25:31 e.v. Daar wordt niet gezegd: 'Ik was in de gevangenis en gij hebt mij bevrijd. Ik was ziek en gij hebt mij beter gemaakt,' maar: '*gij hebt mij bezocht en gij zijt tot mij gekomen.*' Het kan zijn dat de naaste niet meer kan doen. Dan is het ook genoeg.

Naast het opzoeken van anderen, is er de opdracht anderen te dienen. Dat kan lijken op het overvragen van mensen met verdriet. Natuurlijk moeten beperkingen in het oog worden gehouden. Maar dat staat een dienende houding en omzien naar anderen die je nodig hebben niet in de weg. Daarbij denk ik niet aan hele grote dingen. Al is het alleen maar door naar anderen te luisteren, maar dat maakt het niet minder waardevol. Voor de ander, maar ook voor zichzelf. Het bevestigt je plaats en waarde als mens en het geeft afleiding, zodat men niet eenzijdig op de tegenslagen wordt gedrukt.

In het verlengde hiervan is er de opdracht anderen te troosten. Denk aan wat Paulus schrijft in 2 Kor. 1 :3-6: "*Geloofd zij de God en Vader van onze Heere Jezus Christus, de Vader der barmhartigheden en de God aller vertroosting; Die ons vertroost in al onze verdrukking, opdat wij zouden kunnen vertroosten degenen, die in allerlei verdrukking zijn, door de vertroosting met welke wij zelf van God vertroost worden. Want gelijk het lijden van Christus overvloedig is in ons, alzo is ook door Christus onze vertroosting overvloedig. Doch hetzij dat wij verdrukt worden, het is tot uwe vertroosting en zaligheid, die gewrocht wordt in lijdzaamheid.*" Paulus schrijft hier allereerst over de grote troost en barmhartigheid van God voor Zijn kinderen die verdrukt worden. Maar Hij geeft die met een dubbel doel. Voor de verdrukten zelf en met het doel dat zij anderen kunnen vertroosten (Stanley; 1989, pag. 142). Zo krijgt de verdrukte een gave die hij, anders dan iemand die niet verdrukt wordt, aan anderen kan meedelen.

Hopen op God

Hopen op God als activiteit van een christen noem ik in dit verband apart. Denk aan Job. Hij had ontstellend veel verloren. Maar wat zegt Job? *"Naakt ben ik uit mijner moeders buik gekomen en naakt zal ik daarheen wederkeren. De HEERE heeft gegeven en de HEERE heeft genomen; de naam des HEEREN zij geloofd."* (H. 1 :20,21). Het wordt nog erger. Zijn vrouw had hij nog, maar in plaats dat ze hem troost, geeft ze hem het laatste duwtje om zich te storten in de afgrond van de wanhoop. *"Zegen God en sterf"*, voegt ze hem toe. Maar Job staat ook dan in het geloof. *"Zouden wij het goede van God ontvangen en het kwade niet ontvangen?"* (H. 2:10). De diepste crisis voor Job ontstaat als hij God kwijt is. We lezen daarvan onder meer in het 23ste hoofdstuk, vs 3-9: *"Och, of ik wist dat ik Hem vinden zou; ik zou tot Zijn stoel komen; Ik zou het recht voor Zijn aangezicht ordentelijk voorstellen (...). Zie, ga ik voorwaarts, zo is Hij er niet, of achterwaarts, zo verneem ik Hem niet. Als Hij ter linkerhand werkt, zo aanschouw ik Hem niet; bedekt Hij Zich ter rechterhand, zo zie ik Hem niet."*

Job was niet de enige met deze ervaring. Laten we ons eens verplaatsen in de situatie van Jozef. Door z'n eigen broers verkocht, weggevoerd, onschuldig 13 jaar in de gevangenis. Wat kwam er van z'n dromen terecht? Wat een verliezen, zijn familie, zijn dromen, zijn vaderland. Dat moet een geweldige beproeving voor hem zijn geweest. Het wachten en hopen op God kan opgegeven worden voor eigen initiatieven om aan de voor eigen gevoel ondraaglijke spanning een einde te maken. Denk aan het offer door Saul. Oswald Chambers schrijft daarover in verband met de geschiedenis van Abram en Hager: *"Het verhaal van Abram en Hagar in Genesis 16 is een bijzonder voorbeeld van luisteren naar zogenaamd goed advies tijdens een periode van duisternis, in plaats van te wachten op God die licht zal brengen. Als God een belofte geeft en er volgt duisternis, wacht. God zal de belofte die Hij heeft gegeven realiseren in je leven, als je wacht op Zijn tijd. Probeer nooit God te helpen om Zijn woord te vervullen. Abram ging door 13 jaar van stilte, maar in die jaren werd al zijn zelfgenoegzaamheid vernietigd. Hij groeide voorbij het punt van vertrouwen op eigen gezond verstand. Deze jaren van stilte waren een tijd van oefening, geen periode van Gods ongenoegen. Er is nimmer enige noodzaak om te doen alsof je leven vervuld is van vreugde en vertrouwen; wacht slechts op God en wees gefundeerd in Hem (Jes. 50:10-11). Vertrouw ik nog op vlees? Of heb ik geleerd om het vertrouwen in mijzelf en andere kinderen van God achter me te laten? Vertrouw ik op boeken en gebeden of andere goede dingen in mijn leven? Of heb ik mijn vertrouwen op God Zelf gevestigd en niet op Zijn zegeningen?"* *"Ik ben God, de Almachtige..." - El Shaddai, de almachtige God (Gen. 17:1). De reden waarom we geoefend worden, is dat we zo zullen ondervinden dat God er werkelijk is."* (Chambers; 1982, 19-1).

Geoefend worden. Dat woord gebruikt Chambers terecht. Verliesverwerking in christelijk perspectief is dan ook mede te duiden als een oefening in hoop, temidden van soms ogenschijnlijk hopeloze omstandigheden.

Wij lezen geschiedenissen zoals van Job vanuit de kennis van de afloop. Laten we nog eens naar Job terugkeren en proberen ons enigszins in zijn situatie te verplaatsen, terwijl hij die afloop nog niet kende: je bezit weg, je kinderen dood, door je vrouw op jezelf teruggeworpen en verzocht er een eind aan te maken, je vrienden verdenken je van onbeleden schuld, maatschappelijk uitgestoten, het lichaam overdekt met zweren en God, die je in dat leed hebt beleden, zwijgt en verbergt Zich... Kan het anders eindigen dan in wanhoop? Toch zegt hij aansluitend op de eerder aangehaalde versen: *"Doch Hij kent de weg die bij mij is; Hij beproeve mij; als goud zal ik uitkomen. Aan Zijn gang heeft mijn voet vastgehouden; Zijn weg heb ik bewaard, en ik ben niet afgeweken."* (Job 23: 10-11). Hier functioneert de christelijke hoop.

De hoop kan niet zonder kennis van Gods Woord (Rom. 15:4). In de verlating kan dat het enige houvast nog zijn, want gevoel en ervaring laten ons dan soms geheel in de steek. *"Omdat God Zelf verborgen is, heeft men Hem en Zijn belofte alleen in geloof in het Woord. Luther kan zelfs zeggen: God verbergt Zich om voor het geloof ruimte te scheppen. Geloof heeft dan geen steun aan de ervaring, maar ziet deze juist tegenover zich staan. Er is in een christen leven vaak zoveel moeite en ellende. Gods Woord spreekt van de ware vrijheid en de echte verlossing; maar ons oog ziet vaak het tegendeel. Wij zijn maar kortzichtige mensen. God ziet Zijn doel wel! In Jes. 54: 7 klinkt: "Voor een klein ogenblik heb Ik u verlaten..."", aldus de Christelijke Gereformeerde hoogleraar Hofman (Hofman; 1998).*

In het artikel waaraan dit citaat is ontleend, noemt Hofman een aantal manieren waarop Luther de verlating en de wanhoop bestreed. De basis was voor Luther altijd weer Gods Woord. Men kan houvast hebben aan het eerste gebod (*"Ik ben de Heere uw God"*), zien op het Kind in de kribbe, de hoop der wereld, maar ook letten op het firmament of de schoonheid van een bloem, die beide van Gods trouw getuigen (zie ook art. 2 van de Ned. Geloofsbelijdenis). Luther had ook veel houvast aan zijn doop. Er zijn dus veel invalshoeken mogelijk om de hoop te blijven voeden!

Overigens hoeven we daarbij beslist niet alleen aan weloverwogen uitingen te denken. Het kunnen bij wijze van spreken ook vuurpijlen zijn die we in onze duisternis blind afvuren naar de hemel. Wat Huizinga (1996; pag. 14) schrijft over zijn moeder lijkt daarop: *"Het leven van mijn moeder is nooit zonder angst geweest. Angst, niet zozeer om te moeten sterven, maar om niet te kunnen leven, om verloren te gaan. Ze was een begaafde, fijngevoelige, psychisch uiterst kwetsbare vrouw. In de laatste jaren van haar ouderdom verzwakte ze lichamelijk en geestelijk zozeer, dat ze de bovenwoning die ze samen met mijn vader bewoonde, moest verruilen voor een kamer in een verpleeghuis. Bij het opruimen van haar spulletjes (...) vond ik een boodschappenbriefje, geschreven in het nog altijd herkenbare, zorgvuldige handschrift van de onderwijzeres die ze in haar jeugd was geweest. Dwars door en over het blik doperwtjes, de kilo suiker, de fles melk en de broden stond er: 'Jezus redt mij, Jezus redt mij, Jezus redt mij.' Driemaal stond het er. Dat briefje en de deernis die het opriep, vergeet ik nooit meer. Zoiets is niet mooi. Angst is nooit mooi. Alles wat te maken heeft met de macht van de dood is niet mooi. Een noodkreet is het. Maar 'de ogen des HEREN zijn op de rechtvaardigen, en zijn oren tot hun hulpgeroep'."*

In zijn boek over wat mensen als Voetius en Hoombeeck over geestelijke verlating hebben geschreven, noemt Van 't Spijker o.a. de volgende vruchten: zelfkennis, een sterker verlangen naar genade, ontdekking aan zonden, meer fijngevoeligheid, afleggen van trots, het besef van op reis te zijn en het verlangen naar het einddoel nemen toe, de aanhankelijkheid ten opzichte van God neemt toe, de vreugde van het niet-verlaten-zijn wordt meer gewaardeerd, de ervaring dat God uitkomst geeft, de dankbaarheid voor Gods gunstbewijzen neemt toe en: *"De troost na de verlatenheid doet de ziel volkomen herleven en dat ga je zo op prijs stellen, dat je bereid bent op dat moment de aarde te verlaten."* (1996; pag. 77). Over winst uit verlies gesproken.

'Verlies als gave'

Is dit betoog niet idealistisch? Wie kan zo leven? Die vraag is begrijpelijk. En toch heb ik er voor gekozen om de dingen weer te geven zoals ze vanuit de Schrift tot ons komen. Zo functioneert de boodschap van de Schrift als een spiegel. Herkennen we de zaken die vanuit de Bijbel tot ons komen? Zijn we in Christus? En als dat zo is, leven wij dan daarnaar? Laten we uitkijken om dit al te gauw af te doen als te hoog gegrepen, alsof we maar genoeg moeten nemen met een lagere geestelijke levensstandaard. Want dan ontdoen we Gods Woord van de radicaliteit in wat Hij van ons vraagt, en van de rijkdom in wat Hij ons wil geven.

Wij leven in een tijd die vol is van lust en directe behoeftenbevrediging. Die cultuur dringt ook bij christenen binnen. Er is een godsdienstig activisme te bespeuren in de hang naar directe ervaring, warme gevoelens en genezing op het gebed. Bijbelse noties als vreugde in het lijden, van geestelijke groei juist door verdrukkingen, dat een levend christen door vele verdrukkingen moet ingaan tot Gods Koninkrijk, van hopen vasthouden aan Gods Woord ondanks gebrek aan directe ervaring en van verwachtend uitzien naar Christus' wederkomst als belangrijkste stimulans voor lijdzaamheid zijn ook voor christenen in onze cultuur vaak abstracties geworden. De geschiedenissen van Job, van Jozef en David, enz. zijn hen bekend. Men kan opkomen voor de historische betrouwbaarheid ervan en in de praktijk van het leven er niet veel meer mee doen dan met een sprookje. Alsof die mensen niet van gelijke bewegingen waren als wij en alsof God veranderd zou zijn. Maar er zijn ook velen die daar wel met vrucht en vreugde uit leven en daarmee bewijzen dat Gods Woord en Geest nog net zo veel kracht doen als in de dagen van Job of David.

Ter illustratie citeer ik slechts Elizabeth Elliot, uit haar prachtige boek 'Eenzaamheid. Wildernis of weg tot God?' Haar eerste man werd als zendeling door de Auca-indianen vermoord. Haar tweede man stierf aan kanker. Vaak leefde ze onder moeilijke omstandigheden, waarin ze veel moest missen. Dit is wat ze schrijft: *"Hij had meer gedaan dan alleen maar 'toelaten dat dit mij 'overkwam'. Ik kan het niet nauwkeuriger uitdrukken dan dat Hij me iets gegeven had. Hij had mij een gave gegeven: het weduwschap. Hoe kan ik nu zoiets zeggen? Hij haalt ons niet even snel de heerlijkheid binnen. Wij blijven leven in een gebroken wereld. Wij blijven lijden onder de gevolgen van de zonde, soms die van onszelf, soms die van anderen. Toch heb ik het lijden leren begrijpen als een gave, door de omvormende macht van het kruis. Want in deze gebroken wereld, in onze nood, geeft Hij ons Zichzelf In onze eenzaamheid komt Hij ons opzoeken (...). In Zijn dood gaf Jezus Christus ons het leven. De gewilligheid van de Zoon om Zichzelf in de handen van de misdadigers over te geven, werd de grootste gave die er ooit gegeven is: het Brood voor de wereld, in genade gebroken. Dus werd het ergste wat er ooit gebeurde het beste wat er ooit gebeurde. Dat kan ook met ons gebeuren. Bij het kruis van Jezus worden onze kruisen in gaven veranderd. De Liefde die ons in het aanzijn riep, leidt ons naar Zichzelf, maakt ons tot Zijn bruid, legt Zijn leven voor ons af en kroont ons dagelijks met goedertierenheid en tere genade. Hij zal ons niet verlaten. 'Ik zal u niet (het Grieks heeft hier vijf verschillende ontkenningen), niet, niet, niet, niet begeben, en Ik zal u niet verlaten.' (Hebr. 13:5)." (1992; pag. 31).*

Winst uit verlies!

Het kruis dragend achter Jezus sterft de oude en groeit de nieuwe mens. Dan verliezen we veel van wat in de wereld belangrijk is: trots, autonomie en eigenwaarde buiten God. Misschien worden ons aanzien, rijkdom en allerlei aardse gemakken ontnomen. Al kan het voor eigen beleving wel eens zo lijken, het leed dragend achter Christus raken we het spoor toch niet bijster. We leren zowel onszelf beter kennen, alsook wie de Heere voor ons wil zijn. Hem meer kennen is Hem meer liefhebben; Hem liefhebben is Hem meer gehoorzamen. Wel is het een leven van loslaten van zaken die ons verhinderen om door de enge poort en over de smalle weg tot het leven in te gaan. In dit verband denk ik aan een uitspraak van Jim Elliot, de echtgenoot van de eerder aangehaalde Elizabeth Elliot: *"Het is geen dwaas die opgeeft wat hij niet kan houden, om te winnen wat hij niet kan verliezen."* (Geciteerd door Dobson; 1996, pag. 17). Zo kan het vraagteken achter het motto van vandaag tot een uitroepeten worden.

Aangehaalde literatuur

- Van den Brink, G. (1997). *Het probleem van het kwaad. Gedachten over God en het lijden*. Apeldoorn: Willem de Zwijgerstichting.
- Chambers, O. (1982). *My utmost for his highest*. Grand Rapids: Discovery House.
- Dobson, J. (1996). *Als je God niet meer kunt volgen... en toch je geloof wilt behouden*. Kampen: Kok Voorhoeve.
- Elliot, E. (1992). *Eenzaamheid; wildernis ofweg tot God?* Leiden: Groen en Zoon.
- Hofman, T.M. (1998). Een aangevochten bestaan. In: *De Wekker, 107*, 16, 234-235.
- Huizinga, C. (1995). *Het beste komt nog. Over ziek zijn en beter worden, sterven en opstaan in de Bijbel*. Kampen: Kok Voorhoeve.
- Pol, F. van der (1993). *Gelovig kruisdragen*. Woerden: Stichting ter bevordering van de kennis van de Reformatie.
- Pop, F.J. (1964). *Bijbelse woorden en hun geheim*. 's Gravenhage: Boekencentrum.
- Spijker, G. van 't (1996). *Ik zal u niet verlaten. Een pastorale handreiking in geestelijke verlatenheid aan de hand van Gisbertus Voetius en Johannes Hoornbeeck*. Leiden: J.J. Groen en Zoon.
- Stanley, S. (1989). *How to handle adversity*. Nashville: Thomas Nelson.
- Ton, J. (1983). *Lessen in lijden*. Roosendaal: Stichting Antwoord.
- Troost, A.F. (1993). *Morgen zal het pasen zijn. Een rondgang rond het waarom van het lijden*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Wal, J. van der (1988). *De nasleep van suïcides en dodelijke verkeersongevallen. Een onderzoek naar de psychische en sociale gevolgen voor nabestaanden*. Leiden: DSWO Press.
- White, J. (1982). *De goede strijd*. Hoornaar: Gideon.